

DAVID GRAEBER

Vallankumous käännettyssä järjestyksessä

”Kaikki valta mielikuvitukselle.” ”Olkaa realisteja, vaatikaa mahdottomia.” Jokainen radikaalissa politiikassa mukana ollut on kuullut nämä väitteet tuhansia kertoja. Ensimmäisillä kerroilla ne kuulostavat innostavilta ja kiehtoilta mutta tulevat lopulta niin tutuiksi, että ne vaikuttavat tylsiltä tai hukkuvat taustakohinaan. Harvoin, jos koskaan, niitä pohditaan vakavasti. Minusta niitä sietäisi kuitenkin miettiä tällä historiallisella hetkellä. Juuri nyt totutut merkitykset ovat sekaisin. On aivan mahdollista, että käymme kohti vallankumousta tai ehkä vallankumouksia, mutta emme edes tiedä, mitä vallankumous voisi tarkoittaa.

Miksi nämä ajatukset, jotka liittyvät 60-luvun kauan sitten unohtuneisiin keskusteluihin, tuntuvat yhä mielenkiintoisilta? Miksi radikaali sosiaalinen muutos vaikuttaa niin usein ”epärealistiselta”? Mitä vallankumous tarkoittaa, kun emme enää odota yhtä ratkaisevaa kaiken sorron päättävää salamiskua? Mielestäni vastaukset näihin kysymyksiin liittyvät yhteen. Sivuutan olemassa olevat teoriat tahallani ja koetan sen sijaan rakentaa suoran toiminnan liikkeiden kokemuksen varaan.

Väitteeni perustuu seuraaviin näkemyksiin:

1. Oikeiston ja vasemmiston poliittiset näkemykset rakentuvat erilaisille käsityksille vallan luonteesta. Oikeiston poliittinen ontologia perustuu väkivaltaan, ja realismi tarkoittaa tuhovoimien huomioimista. Vasemmiston poliittinen ontologia nojaa mielikuvitukseen, ja kaikkein tärkeimpinä tekijöinä pidetään luovia, tuottavia ja uutta synnyttäviä voimia.

2. Tilanne on monisyinen, koska voimankäytöllä tuettu järjestelmällinen epätasa-arvo eli rakenteellinen väkivalta aina vääristää mielikuvituksen toiminnan. Näiden vääristyneiden rakenteiden keskellä elämistä kutsutaan ”vieraantumiseksi”.

3. Tavanomainen käsitys vallankumouksesta perustuu kansannousulle: olemassa olevat väkivaltarakenteet kumotaan kaatamalla valtio, jotta ihmisten mielikuvitus ja luovuus pääsevät kukoistamaan vieraantumattomina. Viime vuosisadalla kävi ilmi, että ongelmana on vapautetun mielikuvituksen institutionalisoiminen siten, että tuloksena ei ole uusia vielä väkivaltaisempia ja vieraannuttavampia rakenteita. Tästä syystä kansannousulle perustuva malli ei enää vaikuta täysin uskottavalta, mutta ei myöskään ole selvää, mikä malli tulisi tilalle.

4. Yksi vastaus on suora toiminta. Käytännössä joukkojen suora toiminta kulkee päinvastaisessa järjestyksessä kuin kansannousu. Kansannousu alkaa dramaattisesta valtion väkivallan uhmaamisesta johtaen mielikuvituksen juhlaan vapautumiseen, uusien demokraattisten instituutioiden muodostamiseen ja lopulta arkielämän uudis-

tumiseen. Joukkojen suora toiminta organisoidessaan eri alakulttuureja edustavat aktivistit taas muodostavat ensin uusia suoraa demokratiaa toteuttavia instituutioita, jotka järjestävät ”vastarinnan karnevaaleja”, mikä lopulta johtaa yhteenottoihin valtiovallan kanssa. Tämä on vain yksi osa laajaa muutosta, jonka taustalla on anarkismi ja ennen kaikkea feminismi.

Olkaa realisteja

Vuodesta 2000 vuoteen 2002 osallistuin New Yorkissa ryhmän *Direct Action Network* (DAN) toimintaan. DAN oli pääasiallisesti vastuussa New Yorkissa järjestetyistä globaalia oikeudenmukaisuutta vaativan liikkeen joukotapahtumista. Oikeastaan DAN ei ollut ryhmä vaan verkosto: sen toiminta perustui suoraan demokratiaan, jota toteutettiin yksityiskohtaisen mutta ällistyttävän toimivan konsensusmenetelmän avulla. DAN oli olemassa vain poliittisessa avaruudessa. Sillä ei ollut aineellisia resursseja, ei edes rahastoa hoidettavanaan. Eräänä päivänä joku lahjoitti DANille auton. Syntyi pieni kriisi. Opimme pian, että lain mukaan verkosto ei voi omistaa autoa. Auton omistaa yksilö tai yhtiö, joka taas on kuvitteellinen yksilö. Koska emme halunneet muodostaa rekisteröityä yhdistystä (mikä olisi vaatinut koko organisaation muuttamista ja tasa-arvoon pyrkivien periaatteidemme hylkäämistä), ainut mahdollisuus oli löytää vapaaehtoinen, joka suostui toimimaan auton omistajana. Mutta omistajalle kertyi kaikenlaisia kustannuksia kuten vakuutusmaksuja ja sakkoja. Hänen piti kirjoittaa lupalappuja henkilöille, jotka ajoivat autolla toisiin osavaltioihin, ja vain hän saattoi noutaa auton, jos se takavari-koitiin. Ennen pitkää autosta tuli niin suuri riesa, että yksinkertaisesti hylkäsimme sen.

Miksi DANin kaltaiset hankkeet, joiden tarkoitus on demokratisoida yhteiskuntaa, nähdään turhina unelmina, jotka haihtuvat ilmaan heti, kun ne kohtaavat kovan aineellisen todellisuuden? Meidän tapauksessamme kyse ei ollut tehottomuudesta: poliisipäälliköt ympäri maata olivat kutsuneet meitä parhaiten järjestäytyneeksi voi-

”Maailma on meidän tekoamme. Voisimme aivan hyvin tehdä siitä toisenlaisen.”

maksi, jonka he koskaan olivat kohdanneet. Käsittäkseni ”todellisuusefekti” johtuu siitä, että radikaalit hankkeet päätyvät vaikeuksiin, kun ne joutuvat tekemisiin isojen ja painavien esineiden kanssa, kuten autojen, rakennusten, traktorien, veneiden ja teollisten koneiden. Tämä puolestaan ei johdu siitä, että isoja ja painavia esineitä olisi mahdotonta hallinnoida demokraattisesti, vaan siitä, että niitä ympäröi loputon valtiollisen sääntelyn verkko ja niitä on lähes mahdoton piilottaa valtion aseistetuilta edustajilta.

Olen nähnyt valtavan määrän vastaavia tapauksia. Pitkän taistelun jälkeen talonvaltaus laillistetaan, mutta saman tien paikalle ilmestyy rakennustarkastajia, jotka ilmoittavat, että talon korjaaminen määräysten edellyttämälle tasolle maksaa 10 000 dollaria. Niinpä valtaajien on käytettävä seuraavat vuodet myymällä leivonnaisia ja keräämällä lahjoituksia. On perustettava pankkitilejä, joiden haltijana pitää olla jokin laissa määritelty organisaatio, joka saa ottaa vastaan lahjoituksia ja olla tekemisissä kunnallisen hallinnon kanssa, eikä yksikään näistä organisaatioista ole tasa-arvoinen kollektiivi. Näiden säädösten toteutumista valvotaan ja tehostetaan väkivallalla. Yleensä poliisit eivät tule pamput heiluen valvomaan rakennusmääräysten noudattamista, mutta jos yrittää olla kuin noita määräyksiä ei olisi olemassakaan, lopulta pamput viuhuvat. Pampujen käytön harvinaisuus tekee väkivallan huomaamisesta vaikeampaa. Tämä puolestaan merkitsee, että on helpompi kuvitella määräysten – jotka miltei aina tuntuvat edellyttävän, että ihmisten väliset suhteet ovat normaalisti markkinasuhteita ja että ihmisryhmät ovat normaalisti hierarkkisia – syntyvän ikään kuin esineistä itsestään pikemmin kuin valtion väkivaltamonopolista.

Kun jotakuta kehoitetaan olemaan ”realistinen”, niin yleensä ei tarkoiteta, että hänen pitäisi tunnustaa aineellisten kappaleiden olemassaolo tai jokin ihmisluontoa koskeva syvä totuus. Yleensä tarkoitetaan, että on syytä ottaa huomioon väkivallan uhka ja sen seuraukset. Giorgio Agamben väittää, että suvereenin valtiovallan näkökulmasta vain sellainen on elävää, jonka voi tappaa. Samaan tapaan suvereenille valtiovallalle omaisuus on

todellista, kun sen voi takavarikoida tai tuhota. Myös kansainvälisessä politiikassa ’realismi’ tarkoittaa näkemystä, jonka mukaan valtiot käyttävät kaikkia mahdollisia keinoja, aseitakin, saavuttaakseen tavoitteensa. Mikä ’todellisuus’ tässä otetaan huomioon? Ei varmastikaan aineellinen todellisuus. On tyystin metafysisistä olettaa, että valtiot ovat ihmisen kaltaisia toimijoita tavoitteineen ja aikomuksineen. Ranskan kuninkaalla oli tavoitteita ja intressejä. Ranskalla ei ole. On realistista olettaa Ranskalla olevan tavoitteita vain, koska kansallisvaltioiden hallitsijoilla on kansallisen intressin nimissä mahdollisuus nostattaa armeijoita, hyökätä, pommittaa kaupunkeja ja muutenkin uhkailla väkivallalla, ja olisi hullua unohtaa tämä mahdollisuus.

Ratkaisevaa on väkivalta. Kohtaamme poliittisen ontologian, jossa valta tuhota, vahingoittaa ja satuttaa, tai hakkaamisen, vammauttamisen ja silpomisen uhka (tai vain uhka sulkea loppuiksi ahtaaseen koppiin) nähdään yhteiskunnallisena vastineena koko kosmosta liikkuvalla energialle. Pohditaan esimerkiksi niitä vertauskuvia, jotka tekevät seuraavat lauseet mahdollisiksi: ”Tieteilijät tutkivat luonnon lakeja ymmärtääkseen maailmankaikkeutta hallitsevat voimat.” ”Poliisit ovat fyysisen voimankäytön asiantuntijoita, joiden tehtävä on ylläpitää yhteiskunnan lakeja.” Tässä on mielestäni oikeistolaisen ajattelun ydin: poliittinen ontologia, joka hienovaraisin keinoin antaa väkivallan määritellä yhteiskunnan ja terveen järjen mitat.

Vasemmisto on perustanut ajattelunsa toisenlaiseen käsitykseen todellisuudesta. Tietenkään vasemmisto ei kiellä väkivallan olemassaoloa, mutta se ei anna väkivallalle samaa perustavaa luonnetta. Pikemminkin vasemmisto perustuu ’mielikuvituksen poliittiselle ontologialle’ tai yhtä hyvin luomisen tai tekemisen tai keksimisen ontologialle. Nykyään monet meistä yhdistävät tämän ontologian Marxiin, mutta hänen ajatuksensa nousivat laajemmista arvoa, työtä ja luovuutta koskevista keskusteluista, joita Marxin aikana käytiin niin työväenliikkeessä kuin romantikkojen joukossa. Marx korosti sitkeästi ihmisen luovuutta erona eläimestä. Arkkitehdit, toisin kuin mehiläiset, rakentavat talon ensin mielikuvituksessaan.

Ihmisten ainutlaatuinen ominaisuus oli ensin kuvitella asiat ja sitten toteuttaa ne. Tätä prosessia Marx kutsui tuotannoksi.

Samaan aikaan Saint-Simonin kaltaiset utopistisocialistit esittivät, että taiteilijoiden pitää ryhtyä uuden yhteiskunnallisen todellisuuden etujoukoksi (*avant garde*). Se luo ihanteet, joiden toteuttamiseen teollinen tuotanto antaa mahdollisuuden. Aikanaan tuo vaikutti varmasti vain mielikuvituksen lennolta, mutta sen pohjalle rakentui ajoittainen ja epävarma mutta ilmeisen kestävä liitto. Jos taiteellinen etujoukko ja vallankumoukselliset ovat Saint-Simonista lähtien tunteneet outoa yhteiskuuluvaisuutta, niin syynä on, että molemmat ovat aavistaneet kätkeyn totuuden: maailma on meidän tekoamme, ja voimme aivan hyvin tehdä siitä toisenlaisen. Tässä mielessä lause ”Kaikki valta mielikuvitukselle” ilmaisee vasemmiston olemuksen.

Väkivalta ja kuviteltu paikanvaihdos

Antropologiset keskustelut väkivallasta alkavat miltei aina huomiolla, että väkivallanteot ovat viestintää. Ne ovat itsessään merkityksellisiä, symbolisia, mikä tekee niistä tärkeitä. Toisin sanoen väkivalta toimii paljolti mielikuvituksen kautta. Pitää paikkansa. En halua vähätellä pelon ja kauhun merkitystä ihmiselämässä. Väkivalta voi olla – ja usein onkin – kommunikaatiota. Mutta sama voidaan sanoa mistä tahansa ihmistoiminnasta. Mielestäni väkivallan merkittävin piirre on, että se on kenties ainoa toiminnan muoto, joka voi vaikuttaa toisiin ihmisiin olematta kommunikatiivinen. Tarkemmin sanottuna väkivalta saattaa olla ainoa tapa, jolla ihminen voi vaikuttaa suhteellisen ennustettavasti toisen ihmisen toimintaan ymmärtämättä tuota toimintaa lainkaan. Jos koettaa vaikuttaa toisen toimintaan miltei millä tahansa muulla tavalla, on pakko muodostaa jonkinlainen ajatus siitä, kuka tuo toinen on, mitä hän haluaa ja niin edelleen. Jos ihmistä lyö päähän riittävän lujaa, tällaisia pohdintoja ei tarvita. Väkivallalla uhkaaminenkin, joka selvästi vaatii jonkin verran jaettua ymmärrystä (toisen pitää ainakin tajuta, että häntä uhataan), edellyttää paljon vähemmän kuin mikään muu vaihtoehto.

Useimmat ihmissuhteet ja varsinkin jatkuvat kuten pitkäaikaisten ystävien tai vihollisten väliset suhteet, ovat erittäin monimutkaisia, loputtoman sekavia kokemusten ja merkitysten tihentymiä. Ne vaativat jatkuvaa ja usein hienovaraista tulkintatyötä. Jokaisen on nähtävä vaivaa kuvitellakseen, miten toiset asian näkevät. Väkivallalla uhkaaminen sivuuttaa kaiken tämän. Se mahdollistaa paljon yksinkertaisemmat suhteet: ”Jos astut tämän viivan yli, niin ammun sinut, eikä ole mitään väliä, mitä haluat tai kuka olet.” Tämä sattumoisin on syy siihen, miksi väkivalta on tyypillisesti tyhmien ase, voisi jopa sanoa tyhmien valttikortti. Väkivalta on tyhmyyden muoto, johon on kaikkein vaikeinta keksiä mitään järkevää vastausta.

Pitää kuitenkin lisätä varaus. Mitä tasaväkisempiä osapuolet ovat, sitä vähemmän edellä sanottu pitää paik-

kansa. Jos väkivaltainen voimankaitos on suhteellisen tasainen, on hyvä tuntea vihollisensa mahdollisimman tarkkaan. Sotilaskomentaja pyrkii luonnollisesti ymmärtämään vastustajansa ajattelua. Vain silloin, kun yhdellä osapuolella on selvä ylivoima, tätä ei tarvita. Toki silloin, kun toinen osapuoli on ylivoimainen, ei ihmisiä tarvitse usein lähteä ampumaan, hakkaamaan tai räjäyttämään palasiksi. Yleensä uhkaus riittää. Tällä on kummallinen seuraus. Väkivallan luonteenomaisin piirre – kyky luoda pakolla hyvin yksinkertaisia sosiaalisia suhteita, jotka eivät vaadi juurikaan tai yhtään keskinäistä ymmärrystä – on merkittävimmillään silloin, kun todellista fyysistä väkivaltaa käytetään vähän. Kyse on rakenteellisesta väkivallasta: väkivallan uhalla ylläpidettyä järjestelmällistä epätasa-arvoa voidaan itsessään pitää väkivaltana.

Rakenteellinen väkivalta näyttää väistämättä tuottavan tilanteen, jossa samastutaan yksipuolisesti. Tämä ei johdu siitä, ettei tulkintatyötä tehtäisi. Mikään yhteiskunta ei toimi ilman tulkintaa. Pikemminkin tulkintatyön taakka säilytetään väkivallan uhreille. Otetaan esimerkiksi perhe. Viisikymmentäluvun amerikkalaisten komedioiden perusviesti kuvasi, kuinka naisia on mahdotonta ymmärtää. Vitsin kertoi tietenkään mies. Naisen logiikkaa kuvattiin vieraana ja käsittämättömänä. Naisilla ei kuitenkaan ollut vaikeuksia ymmärtää miehiä. Näin siitä yksinkertaisesta syystä, että naisilla ei ollut vaihtoehtoa: elettiin patriarkaalisen perheen kulta-aikaa, eikä tulottomien ja varattomien naisten auttanut muu kuin käyttää paljon aikaa ja vaivaa ymmärtääkseen, mitä miehet ajattelivat. Naisen arvoituksellisuuden korostaminen on patriarkaalisen perhejärjestelmän ainainen seuralainen. Virginia Woolf ja lukemattomat muut naiskirjailijat ovat kuvanneet, kuinka naiset jatkuvasti vaalivat, ylläpitävät ja muovaavat ilmeisen välinpitämättömien miesten egoja samastuen, ymmärtäen ja tehden tulkintatyötä. Naiset kuvittelevat kaiken aikaa, miltä asiat näyttävät miesten näkökulmasta. Miehet tuskin koskaan kuvittelevat, miltä asiat naisista vaikuttavat.

Tämän vuoksi jyrkän sukupuolierottelun yhteisöissä, joissa työnjako perustuu sukupuoleen, naiset tietävät paljon siitä, mitä miehet tekevät päivittäin, kun taas miehillä ei ole oikeastaan aavistustakaan naisten töistä. Jos heitä pyydetään kuvittelemaan naisten näkökulmaa, monet suorastaan kauhistuvat. Useat yhdysvaltalaiset lukion opettajat tapaavat pyytää oppilaita kuvittelemaan olevansa vastakkaista sukupuolta ja kirjoittamaan kuvauksen päivästänsä. Tulos on lähes aina sama. Tytöt kirjoittavat pitkiä juttuja, joista näkee, että he ovat käyttäneet aikaa asiaa pohtien. Puolet pojista kieltäytyy kokonaan kirjoittamasta ja ilmaisee syvän tyytymättömyytensä siihen, että heitä käsketään kuvittelemaan, miltä tuntuu olla nainen.

Kun asiat menevät pieleen ravintolan keittiössä ja pomo pyyhkähtää paikalle, hän ei todennäköisesti kiinnitä huomiota siihen, mitä henkilökunta selittää. Hän yleensä vain käskää kaikkien olla hiljaa ja mielivaltaisesti päättää, mitä tapahtui: ”Hei, uusi tyyppi, siivoa jälkesi. Jos tämä käy uudestaan, saat potkut.” Vain heidän, jotka eivät

voi toimia mielivaltaisesti, on pakko nähdä vaivaa selvittääkseen, mitä itse asiassa tapahtui. Näin käy paitsi vähäpätöisissä ja henkilökohtaisissa asioissa myös koko yhteiskunnassa.

Kumma kyllä, Adam Smith pisti teoksessaan *Theory of Moral Sentiments* (1759) ensimmäisenä merkille ilmiön, jota nykyään kutsutaan myötätuntoväsymykseksi. Hän havaitsi, että ihmisillä on tapana paitsi samastua kanssaihmiisiinsä myös todella tuntea toistensa iloja ja suruja. Valitettavasti köyhät kuitenkin ovat lähes aina onnettomia, ja niinpä köyhien kanssaihmiset itseään suojellakseen sulkevat heidät huomionsa ulkopuolelle. Tämän vuoksi yhteiskunnan pohjalla olevat käyttävät paljon aikaa kuvitellen huipulla olevien elämää ja jopa välittäen siitä, mutta toisinpäin ei ole laita. Tässä on väitteeni ydin. Mikä sitten onkin synnä, tämä epätasapaino näyttää aina vallitsevan herrojen ja orjien, miesten ja naisten, pomojen ja työläisten, rikkaiden ja köyhien välillä. Rakenteellinen epätasa-arvo, rakenteellinen väkivalta, poikkeuksetta aiheuttaa epätasapainoista samastumista ja mielikuvitusta. Ja koska samastuminen synnyttää myötätuntoa, rakenteellisen väkivallan uhrin usein välittävät heistä, jotka väkivallasta hyötyvät, ainakin enemmän kuin hyötyjät välittävät uhreista.

Itse asiassa tämä epätasapaino saattaa väkivallan lisäksi olla tärkein rakenteellisen epätasa-arvon ylläpitäjä. On helppo nähdä esimerkiksi byrokratia tämän ilmiön jatkeena. Ehkä byrokratia ei ole niinkään tyhmyyden tai välinpitämättömyyden muoto vaan pikemminkin tapa organisoida tilanteita, jotka jo ovat tyhmyyden ja rakenteellisen väkivallan läpikäymisiä. Byrokratia toimii kuten tyhmyys jättämällä huomiotta tilanteen sävyt ja yksityiskohdat ja pelkistäen kaiken mekaanisiin tai tilastollisiin kaavoihin. Lomakkeina, sääntöinä, tilastoina tai kyselyinä byrokratia on aina yksinkertaistusta. Loppujen lopuksi byrokratia ei paljoakaan eroa pomosta, joka kävelee sisään ja tekee mielivaltaisen ratkaisun.

Sama koskee poliiseja, jotka itse asiassa ovat alemman tason aseistettuja virkamiehiä. Sosiologit ovat aikaa sitten osoittaneet, että vain pieni sirpale poliisin työstä liittyy rikollisuuteen. Pikemminkin poliisit ovat valtion väkivaltamonopolin ruumiillistumia, jotka ilmestyvät yksinkertaistamaan tilanteita. Samaan aikaan poliiseista on tullut teollisissa demokratioissa, erityisesti Yhdysvalloissa, lähes pakkomieltainen kuvittelun ja samastumisen kohde. Yleisö seuraa tuhansissa televisio-ohjelmissa ja elokuvissa maailmaa poliisien silmin.

Sivupolku: transsendentti ja immanentti mielikuvitus

Samastuminen kuvitteelliseen poliisiin ei ole sama asia kuin samastuminen oikeaan poliisiin. Niin paljon kuin digitalisoitua maailma koettaa tätä eroa häivyttää, se on ratkaiseva. Sanan ”imaginaatio” historia tulee avuksi. Antiikissa ja keskiajalla imaginaatiota pidettiin todellisuuden ja järjen välisenä alueena. Aineellisesta maailmasta tulevien havaintojen piti kulkea imaginaation kautta. Lä-

pikulussa niihin tarttui tunteellista ainesta ja kaikenlaisia kuvitelmia, ennen kuin järki pääsi kiinni niiden ytimeen. Aikeet ja halut kulkivat päinvastaiseen suuntaan. Vasta Descartesin jälkeen ”imaginaarinen” alkoi tarkoittaa nimenomaan jotakin epätodellista, kuviteltuja olentoja, kuvitteellisia paikkoja ja maailmoja. Tämän määritelmän mukaan ’imaginaatiolle perustuva poliittinen ontologia’ olisi käsitteellinen ristiriita. Imaginaatio ei voi olla todellisuuden perusta. Määritelmän mukaisesti imaginaarinen voidaan kuvitella, mutta sitä ei ole olemassa. Kutsun tätä transsendentaaliseksi mielikuvitukseksi, koska määritelmä näyttää perustuvan romaaneihin ja muihin fiktiivisiin kirjoituksiin, joissa luodaan kuvitteellisia maailmoja. Ne pysyvät samoina riippumatta siitä, kuinka monta kertaa kirjan lukee.

Käyttämäni mielikuvituksen käsite on itse asiassa paljon lähempänä vanhaa immanenttia käsitystä imaginaatiosta. Sen mukaan mielikuvitus ei ole muuttumaton eikä vapaasti vaelteleva vaan tyystin sitoutunut maailmaan suuntautuviin toimiin ja siten aina muuttuva ja sopeutuva. Tämä pitää paikkansa, olimme sitten tekemässä puukkoa tai korua tai koettamassa varmistaa, että emme loukkaa ystävämme tunteita.

Väkivallan ja mielikuvituksen suhde mutkistuu, koska rakenteellinen epätasa-arvo jakaa yhteiskunnat luovaa työtä tekeviin ja niihin, jotka ovat sitä vailla, omalla tavallaan. Kapitalismi on hyvä esimerkki. Poliittinen taloustiede näkee usein työn jakaantuneen kahteen: palkkatyöhön ja kotityöhön. Ensimmäinen ymmärretään fyysisten tuotteiden valmistamisena ja ylläpitämisenä, toinen ehkä ihmisten ja sosiaalisten suhteiden luomisena ja ylläpitämisenä. Tämä jaottelu ei edes Engelsin Manchesterissa tai Victor Hugon Pariisissa vastannut täsmälleen miesten ja naisten töitä, vaikka niissä tehdastyöläiset olivat pääosin miehiä ja naiset kotirouvia. Silti se voidaan ottaa lähtökohdaksi. Teollisuuden parissa yleensä huipulla olevat varaavat itselleen suurimman osan luovaa mielikuvitusta vaativista töistä (kuten esimerkiksi tuotteiden suunnittelu ja työn organisointi), kun taas sosiaalisen tuotannon pohjalla olevat joutuvat tekemään suurimman osan samastuvaa mielikuvitusta vaativasta tulkintatyöstä. Tämä varmasti helpottaa palkkatyön ja kotityön näkemistä erillisinä ilmiöinä ja vaikeuttaa tulkintatyön näkemistä ylipäätään työnä. Mielestäni juuri tulkintatyö pitäisi nähdä työn ensisijaisena muotona. Mikäli selkeää eroa voidaan lainkaan tehdä, niin huolehtimista, hoitamista ja ihmisiin suunnattua työtä tulisi pitää perustavampana.

Tärkeimmät asiat – rakkaus, intohimo, kamppailut, pakkomielleet – liittyvät aina toisiin ihmisiin, ja useimmissa ei-kapitalistisissa yhteiskunnissa aineellisten tavaroiden tuotantoa pidetään alisteisena laajemmalle ihmisten maailman luomiselle. Väittäisin jopa, että kapitalismin vieraannuttavin piirre on pakko teeskennellä, että asiat olisivat toisinpäin, eli että yhteiskunnat olisivat olemassa tuottaakseen tavaroita.

Vieraantuminen

”Kuolema pelottaa 1900-luvun ihmisiä vähemmän kuin todellisen elämän puute. Kaikki nämä kuolleet, mekanioidut, eriteltyt teot vievät palasen elämää tuhat kertaa päivässä, kunnes mieli ja ruumis on kulutettu loppuun, kunnes tulee kuolema, joka ei ole elämän loppu vaan poissaolon täydellistyminen.”¹

Luovuus ja halu, jotka poliittisen taloustieteen termein usein pelkistetään ”tuotannoksi” ja ”kulutukseksi”, ovat olemukseltaan mielikuvitusta. Vallan ja epätasa-arvon muodot vääristävät mielikuvituksen. Ne voivat luoda tilanteita, joissa työläiset on sidottu tylsistyttäviin, kylästyttäviin, mekaanisiin tehtäviin, ja vain pieni eliitti saa tehdä mielikuvitusta vaativaa työtä. Niin työläiset kokevat olevansa vieraantuneita työstään, jopa omista teoistaan. Voi syntyä myös sosiaalisia tilanteita, joissa kuninkaat, poliitikot, julkkikset ja toimitusjohtajat patsastelevat ympäriinsä vähät välittäen mistään, samaan aikaan kun heidän vaimonsa, palvelijansa, henkilökuntansa ja valmentajansa jatkuvasti tekevät tulkintatyötä heidän kuvitelmiensa ylläpitämiseksi. Epätasa-arvoiset tilanteet sisältävät yleensä molempia elementtejä. Tällaisen epätasapainoisen mielikuvituksen keskellä eläminen koetaan vieraantumisenä. Tämä mielestäni selittää, miksi vieraantumisteoriat yhä elävät vallankumouksellisissa piireissä, vaikka akateeminen vasemmisto on hylännyt käsitteen aikaa sitten.

Anarkistisissa *infoshopeissa* ympäri maailmaa situationistit, kuten Guy Debord ja Raoul Vaneigem, ovat yhä suosituimpia ranskalaisia kirjoittajia. Pitkän aikaa ihmettelin, miksi niin monet amerikkalaiset lähiönuoret lumoutuvat esimerkiksi Vaneigemin teoksista, jotka kirjoitettiin Pariisissa yli 40 vuotta sitten. Lopulta päättelin, että Vaneigemin kirjat antavat omalla tavallaan hienostuneimman teoreettisen muotoilun niille raivon, kyllästyneen ja vastenmielisyyden tunteille, joita miltei jokainen nuori kokee jossain vaiheessa nähdessään keskiluokkaisen olemassaolon avautuvan eteensä. Irrallisista palasista koostuva elämä vailla perimmäistä merkitystä tai koko-

naisuutta; kyyninen markkinatalous myymässä uhreilleen tuotteita ja speaktaakkeleita, jotka edustavat markkinatalouden itsensä tuhoamaa nautintojen ja yhteisöllisyyden maailmaa; kaikkien suhteiden muuttuminen vaihdoksi; elämän muuttuminen eloonjäänniksi – tietyllä tasolla kaikki tämä on yhä totta. Kysymys kuuluu: miksi?

Nykyinen yhteiskuntatiede tarjoaa tuskin mitään selitystä. Poststrukturalismi, joka ilmestyi heti vuoden 1968 jälkeen, kumpusi paljolti juuri vieraantumisen käsitteen hylkäämisestä. Nykyään on itsestään selvää, ettei yhteiskuntaa voi määrittellä luonnottomaksi, jolle oletetaan jotakin luonnollista. Sitä ei liioin voi kutsua epäinhimilliseksi, jolle määrittellä oikeaa aitoa ihmisyyttä, eikä minuutta voi moittia hajonneeksi, jolle ole mahdollisuutta eheään itseyyteen, ja niin edelleen. Koska tuollaisia näkemyksiä ei voi puolustaa uskottavasti – eli ei ole luonnollista yhteiskuntaa, ei oikeaa aitoa ihmisluontoa, ei pysyvää minuutta – vieraantumisteorioilla ei ole perustaa. Näitä argumentteja on vaikea kumota. Mutta miten sitten selitämme kokemuksen?

Mitä akateemiset teoreetikot väittävät? He sanovat, että yhtenäinen subjekti, kiinteä yhteiskunta ja luonnollinen järjestys ovat epätodellisia. Kaikki nämä ovat vain kuvitelmaa. Niinpä tietysti. Mutta mitä muutakaan ne voisivat olla? Ja miksi niiden kuvitteellisuus on ongelma? Jos mielikuvitus ottaa osaa sosiaalisen ja aineellisen todellisuuden tuottamiseen, se mitä todennäköisimmin myös tuottaa yhtenäisyyden kuvia. Pitää pystyä kuvittelemaan itsensä ja toiset yhteiskuntaan kasvaneina subjekteina, jotta voi luoda olentoja, jotka ovat tosiasiaa loputtoman moninaisia. Pitää pystyä kuvittelemaan yhtenäinen ja rajattu yhteiskunta, jotta voi tuottaa todella olemassa olevan kaoottisen ja avoimen sosiaalisten suhteiden verkoston, ja niin edelleen. Tavallisesti ihmiset pystyvät elämään todellisuuden ja kuvitelman välimatkan kanssa. Kysymys koskee sitä, miksi toisinaan välimatkan huomaaminen aiheuttaakin raivoa, epätoivoa ja tunteen, että koko yhteiskunta on sairas vitisi tai tyhjä kuori. Väitän, että tämä johtuu rakenteellisen väkivallan tuottamasta mielikuvituksen vääristymisestä ja tuhoutumisesta.

”Situationistit muotoilivat parhaimmin ne raivon, kyllästyneen ja vastenmielisyyden tunteet, joita jokainen nuori kokee jossain vaiheessa nähdessään keskiluokkaisen olemassaolon avautuvan eteensä.”

”Varmasti syntyy kansannousuja. Luultavasti monia.”

Vallankumouksesta

Situationistit ja monet muut 60-luvun radikaalit tahtoivat iskeä vastaan suoralla toiminnalla: luomalla 'situaatioita' ja kumoamalla spektaakkelin logiikkaa tavalla, joka hetkeksi vapauttaa osallistujien mielikuvituksen. He uskoivat myös, että situaatioiden luominen vie kohti kapinaa – vallankumousta sanan täydessä merkityksessä. Toukokuu 1968 osoitti ainakin sen, että jos ei pyritä kaappaamaan valtiovaltaa, kertakaikkinen yksittäinen vallankumous ei ole mahdollinen. Suurin ero situationistien ja heidän nykyisten seuraajiensa välillä on, että messiaaninen äänilaji on lähes kokonaan kadonnut. Kukaan ei usko taivasten avautuvan aivan näillä hetkillä. Lohtu on kuitenkin lähellä. Jos vallankumouksellisen vapauden kokeminen ylipäätään on mahdollista, se voi alkaa samantien. Ajatellaan vaikka CrimethIncin seuraavaa lausuntoa:

”Meidän on luotava vapautemme leikkaamalla reikiä todellisuuden kankaaseen, takomalla todellisuuksia, jotka puolestaan muovaavat meidät. Itsensä asettaminen alati uusiin tilanteisiin on ainoa tapa varmistaa, että päätökset tehdään ilman tavan, lain tai ennakkoluulon painolastia – ja sinun on itse luotava nämä tilanteet.

Vapaus on olemassa vain vallankumouksen hetkellä. Eivätkä nuo hetket ole niin harvinaisia kuin kuvittelet. Muutos, vallankumouksellinen muutos, on käynnissä koko ajan kaikkialla – ja jokainen on mukana, tietoisesti tai tietämättään.”²

Mitä muuta tämä on kuin suoran toiminnan logiikan kaunis kuvaus, alistumaton vaatimus toimia ikään kuin olisi jo vapaa? Seuraa ilmeinen kysymys: miten tämä vaatimus voi muodostaa kattavan toimintamallin, joka johtaa kasvavaan liikkeeseen kohti maailmaa ilman valtioita ja kapitalismia? Kukaan ei ole varma vastauksesta. Useimpien mielestä voidaan vain jatkuvasti improvisoida. Varmasti syntyy kansannousuja, todennäköisesti useita. Mutta ne tulevat luultavasti olemaan yksi osa monimut-

kaisempaa ja moni-ilmeisempää vallankumouksellista tapahtumasarjaa, jonka vaiheita ei vielä voida ennustaa.

Itse asiassa nyt tuntuukin kumman lapselliselta olettaa, että yksi ainoa kansannousu tai menestyksellinen sisällissota voisi ikään kuin pyyhkiä pois koko rakenteellisen väkivallan koneiston ainakin jonkin kansallisen alueen rajoissa. Mutta jos on näin, niin on todella hämmäntävää, että eräinä ihmiskunnan historian hetkinä niin näyttää todella tapahtuneen. Minusta meidän on ajateltava uudelleen näiden kansannousujen luonnetta, jos haluamme saada otteen muodostumassa olevasta, uudesta vallankumouksen käsitteestä.

Yksi vallankumouksellisten hetkien luonteenomainen piirre näyttää olevan, että ne purskahtavat esiin tyhjästä – usein myös kadotakseen yhtäkkiä. Miten on mahdollista, että ihmisjoukot, jotka vaikkapa kaksi kuukautta ennen Pariisin kommuunia tai Espanjan sisällissotaa olivat äänestäneet valtaan maltillisen sosiaalidemokraattisen hallituksen, olivatkin yhtäkkiä valmiita laittamaan henkensä alttiiksi puolustaessaan muutamaa äärradikaalia, jotka vaaleissa saivat vain murto-osan äänistä? Tai palataksemme toukokuuhun 1968, miten on mahdollista, että sama kansa, joka näytti tukevan tai ainakin ymmärtävän opiskelijoiden ja työläisten kapinaa, pystyi lähes välittömästi palaamaan äänestyskoppeihin valitakseen oikeistolaisen hallituksen?

Tavanomaiset historialliset selitykset – vallankumoukselliset eivät tosiasiaa edustaneet koko kansaa tai sen intressejä, vaan osa kansasta huuhtoutui irrationaalisen virran vietäväksi – ovat ilmeisen epätydyttäviä. Ensinnäkin nämä selitykset olettavat, että kansa on jokin olio mielipiteineen, intresseineen ja liittoutumineen. Tosiasia ”kansaksi” kutsuttu tuotetaan ja luodaan erityisten instituutioiden avulla, jotka tarjoavat vain tietynlaisia toimintoja – äänestämisen, television katselun, mielipidetiedustelun kohteena olemisen, adressien allekirjoittamisen, palautteen antamisen, kokouksiin osallistumisen. Nämä toiminnan kehykset tuovat mukanaan tiettyjä puhumisen, ajattelemisen, väittelemisen ja pohtimisen

”Kuvitellun toteuttaminen olisi utopismia. Marx korosti kuvitellun toteuttamista, mutta vieroksui utopismia.”

käytäntöjä. Sama kansa, joka laajassa mitassa nautiskelee huumaavia aineita, voi myös kerrasta toiseen äänestää huumausaineiden rajoittamisen puolesta. Sama joukko ihmisiä voi tulla aivan erilaisiin lopputuloksiin riippuen siitä, järjestäytyykö se parlamentaarisesti, tietokoneäänestyksin tai sarjana joukkokokouksia. Itse asiassa koko anarkistinen yritys luoda suora demokratia uudelleen perustuu tähän tosiasiaan.

Ajatellaan vaikka sitä, miten samaa ihmisjoukkoa voidaan yhtäällä kutsua nimellä ”yleisö” ja toisaalla nimellä ”työvoima”. Ihmisistä tulee ”työvoima”, kun he tekevät tiettyjä asioita. ”Yleisö” ei ole töissä – esimerkiksi lause ”suurin osa yleisöistä on töissä palvelusektorilla” on mahdoton kirjoittaa lehteen. Tämä on kummallista, koska yleisön jäsenten on varmaankin pakko käydä töissä. Tästä syystä vasemmistolaiset kriitikot usein valittavat, että media aina sanoo esimerkiksi bussinkuljettajien lakon ”haittaavaan yleisön työmatkaliikennettä”, vaikka bussinkuljettajat ovat yleisön osa, ja onnistuessaan heidän lakkonsa hyödyttää kaikkien palkansaajien asiaa. Varmastikaan ”yleisö” ei karkaa kaduille. Sen rooli on ottaa vastaan julkisia spektaakkeleja ja kuluttaa julkisia palveluja. Kun sama joukko käyttää tai ostaa yksityisiä tuotteita, heistä tulee ”kuluttajia” ja toisten toimien myötä esimerkiksi ”kansakunta”, ”äänestäjät” tai ”väestö”. Kaikki nämä oliot ovat instituutioiden ja käytäntöjen tuotteita, jotka sisältävät oman mahdollisuuksien avaruutensa. Esimerkiksi parlamentarisissa vaaleissa äänestäessään voi kokea pakkoa tehdä ”realistinen” valinta, kun taas kapinan hetkellä mikä tahansa tuntuu mahdolliselta. Nykyinen vallankumouksen teoria kysyykin juuri, mitä joukosta ihmisiä tulee kapinan hetkellä? Viime vuosisatoina tavanomainen vastaus on kuulunut ”kansaa”, ja kaikki modernit laillisuudet perustavat oikeutuksensa ”konstitutiivisen vallan” hetkiin, jolloin kansa yleensä aseina varustautuneena perustaa uuden järjestyksen. Ajatus kapinasta on itse asiassa rakennettu

sisään modernin valtion perustuksiin. Joukko eurooppalaisia teoretikkoja on muutoksen huomattuaan ryhtynyt puhumaan ”väestä” (*multitudo, the multitude*), jota ei voida pitää uuden kansallisvaltion perustajana. Minusta tämä ajatus on kovin kaksiteräinen.

Edellä kuvatulla tavalla yleisö, työvoima, kuluttajat, ja väestö ovat institutionaalisesti tuotettuja eli byrokraattisia ja siksi vieraannuttavia. Äänestyskoppi, televisioruutu, toimisto, sairaala – nämä juuri ovat vieraannuttamisen koneisto. Kapinan hetkellä byrokraattinen koneisto neutralisoidaan, jolloin kaikki tuntuu mahdolliselta. Tämä on odotettavissa, koska koneiston tehtävä on juuri rajoittaa mahdollisuuksia. (Ilmeisesti samasta syystä luonnonkatastrofit koetaan usein Rebecca Solnitin kuvaamalla tavalla vapauttavina.) Tämä myös selittäisi, miksi vallankumouksellisten hetkien jälkeen seuraa aina sosiaalisen, taiteellisen ja intellektuaalisen luovuuden hyökky. Kaikki kokevat paitsi mahdollisuuden usein myös välittömän käytännöllisen tarpeen luoda ympäristönsä uudelleen.

Tästä johtuu uudelleennimeämisen kaksiteräisyys. Yhtäältä on ymmärrettävää, että he, jotka haluavat esittää radikaaleja muutoksia, tahtovat tietää, kenen nimissä puhuvat. Toisaalta koko hanke, joka ensin kutsuu esiin vallankumouksellisen ”väen” ja sitten koettaa löytää sen synnyttävät voimat, kuulostaa kovin paljon institutionalisoinnilta, joka varmasti nitistää sen, mitä se koettaa synnyttää. Vallankumoukselliset rikkovat olemassa olevia järjestyksiä luodakseen uusia mahdollisuuksia. Tämä lienee toiminnan muoto, jota ei määritelmän mukaisesti voi periaatteessakaan institutionalisoida.

Vallankumous käänteisessä järjestyksessä

Marxin käsitys vallankumouksesta sisältää kumman paradoksin. Yleensä kun Marx puhuu aineellisesta luovuudesta, hän puhuu ”tuotannosta” ja korostaa, että ihmisyden määrittelee kyky kuvitella etukäteen se, mitä ai-

rebel & causa

verkkokaupassa nyt

15 euroa

~

kestotilaajille

10 euroa

+ postikulut

"Olen tuntenut anarkistisen säikeeni varhaisimmista elinvuosistani alkaen, epäselvästi, sekavasti ja hämärästi, osaamatta nimetä tuota sisuksista ja sielusta peräisin olevaa herkkyyttä."

Michel Onfray, Kapinallisen politiikka

NIIN & NÄIN

www.netn.fi/kauppa

otaan tuottaa. Mutta kun hän puhuu yhteiskunnallisesta luovuudesta, hän puhuu vallankumouksesta ja korostaa, että koskaan ei pitäisi kuvitella jotakin etukäteen ja sitten toteuttaa kuvitelmaa. Etukäteen kuvitellun toteuttaminen olisi utopismia, jota Marx ylenkatsoi. Ehkä suopein tulkinta on, että Marx jollakin tavalla ymmärsi ihmisten ja yhteiskunnallisten suhteiden tuotannon toimivan omalakisien periaattein, mutta tiesi samalla, ettei tuntenut noita periaatteita. Ehkä vasta feministisen teorian synty mahdollisti näiden periaatteiden järjestelmällisen ajattelun.

Tästä syystä ei mielestäni ole sattumaa, että vallankumouksellisen käytännön kehitys on viime vuosina edennyt nimenomaan feminismiin voimin tai että feministiset kysymykset ovat olleet kehityksen pääasiallinen sysäys. Amerikkalaisten anarkistinen pakkomielle konsensuskseen ja muihin suoran demokratian muotoihin juontaa juurensa suoraan feministisen liikkeen historiaan. Monet kollektiivit, jotka olivat syntyessään 60-luvun lopussa ja 70-luvun alussa pieniä ja intiimejä, joutuivat kasvaessaan kriiseihin. Sen sijaan, että ne olisivat hylänneet yksimielisyyden tavoitteena, monet kollektiivit ryhtyivät kehittämään muodollisempia konsensuspäättöksenteon muotoja. Tämä puolestaan sai monet radikaalit kveekarit (jotka aiemmin olivat pitäneet konsensusprosessia vain uskonnollisen elämän muotona) ryhtymään konsensuskouluttajiksi. Kun 70-luvulla alkoi ydinvoiman vastainen suoran toiminnan kampanjointi, koko pienryhmien, yleiskokouksien, puhujaneuvostojen, konsensusprosessin ja fasilitoinnin koneisto alkoi olla nykymuodossaan. Seurannut uusien konsensusprosessien hyökky on merkittävin vallankumouksellisen käytännön muutos vuosikymmeniin. Kaikki tämä on pitkälti käytännön organisointiin keskittyneiden usein anarkistisesti suuntautuneiden feministien ansiota. Onkin sangen ironista, että miesteoreetikot usein tuntevat velvollisuudekseen rituaalimaisesti tuomita konsensusmenetelmät.

Itse joukkotapahtumien – vastarinnan festivaalien, kuten niitä usein kutsutaan – järjestämistä voidaan pitää käytännön kokeiluina, joissa tutkitaan, onko ylipäättään mahdollista institutionalisoida vapautuksen kokemusta. Tai jos ei institutionalisoida niin ainakin tuottaa tahdonalaisesti. Osallistujien näkökulmasta kaikki näyttää tapahtuvan käänteisessä järjestyksessä. Suoran toiminnan järjestäminen alkaa uusien kollektiivisen päättöksenteon muotojen käynnistämällä: puhujaneuvostoja, yleiskokouksia, jatkuvaa ”prosessin” säätämistä, tavoitteena suunnitella toimintaa ja juhlia kaduilla. Toiminnan ja massatapahtumien lopputuloksena on yleensä draamallinen kohtaaminen valtiollan edustajien kanssa. Monet järjestäjistä varmasti ilahtuisivat, jos tämä kohtaaminen johtaisi kansannousuun, ja toisinaan jotakin sellaista tapahtuukin. Useimmat eivät kuitenkaan oleta mahdollisen kansannousun tuottavan uutta todellisuutta. Pikemminkin kansannousut toimivat ikään kuin hetkelisinä mainoksina tai paremminkin esimakuna paljon hitaammasta uusien instituutioiden luomisesta.

Mielestäni feminismiin merkittävimpiä saavutuksia on ollut jatkuvasti muistuttaa, että ’situaatiot’ eivät luo

itse itseään. Tarvitaan paljon työtä. Suuressa osassa ihmiskunnan historiaa politiikka on tarkoittanut esityksiä teatterilavalla. Feminismi poliittisena ajatteluna on jatkuvasti muistuttanut ihmisistä, jotka valmistelevat ja hoitavat noita lavoja ja vielä tärkeämmin vastaavat niistä näkymättömistä rakenteista, jotka tekevät esitykset mahdollisiksi. Nämä ihmiset ovat suurimmaksi osaksi naisia. Poliitiikan ”normaalissa” arjessa nämä ihmiset katoavat. Itse asiassa yksi tärkeä osa naisten työstä on tehdä itse työ näkymättömäksi. Voitaisiin sanoa, että suoran toiminnan ihanteena on miesten ja naisten työn eron hävittäminen. Tai tarkemmin sanottuna tarkoituksena on nähdä jokin situaatio tai toiminta vallankumouksellisenä vain siinä tapauksessa, että sen tuottaminen koetaan yhtä vapauttavana kuin situaatio itse. Kokeen tarkoituksena on saattaa mielikuvitus tasapainoon.

Lopuksi

On itsestään selvää, että nämä kokeet joudutaan tekemään tilanteessa, jossa valtiolta ei suinkaan ole sivustakatsoja, vaan se pikemminkin (lähes kaikkialla maapallolla) osallistuu jokaiseen arkipäivän hetkeen. Valtiovallan aseelliset edustajat ovat mukana jopa säätelemässä toimintarakenteita ryhmissä, jotka haluavat kerätä rahaa tai ajaa autolla. Yksi hämmästyttävä piirre nykyisessä uusliberalistisessa ajassa on, että byrokraatia on niin normaalia – aikaammehan luonnehtii ensimmäisen maailmanlaajuisen hallintokoneiston syntyminen – ettemme enää edes huomaa sitä. Loputtoman sääntelyn, alistamisen, seksismin, rodullisen ja taloudellisen epätasa-arvon keskellä monet radikaaliin politiikkaan osallistuvat kokevat jatkuvaa heilahtelua riemun ja loppuun palamisen välillä siirtyen hetkistä, joina kaikki tuntuu mahdolliselta, hetkiin, joina mikään ei onnistu. Joissakin maapallon kolkissa autonomia on paljon helpompi saavuttaa, mutta hintana on eristyminen tai resurssien puuttuminen lähes kokonaan. Näiden erilaisten alueiden liittoutumisen luominen on suuri ongelma. Se on kuitenkin suuri strateginen kysymys, verrattuna siihen vaatimattomampaan ongelmaan, jota olen käsitellyt.

Suomentanut Tere Vadén

(alun perin: *Revolution in reverse. Radical Anthropology*. No. 1, 2007, 6–16. http://www.radical-anthropologygroup.org/journal_01.pdf. Nettiversio mm. osoitteessa: <http://news.infoshop.org/article.php?story=2007graeber-revolution-reverse>)

Suomentajan huomautukset

- 1 Vanageim, Raoul, *The Revolution of Everyday Life (Traité du savoir-vivre à l'usage des jeunes generations, 1967)*. Rebel Press, London 2003, luku 4, alaluku 2. Nettilähde: http://library.nothingness.org/articles/SI/en/pub_contents/5
- 2 Ks. *Indulge... & Undermine*. Nettilähde: <http://www.crimethinc.com/texts/selected/indulge.php>